

П. О. Лук'яшко,
аспірант, Чернігівський державний інститут економіки і управління

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ХАРЧОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовані особливості державного регулювання сільського господарства та харчової промисловості Чернігівської області. На основі результатів аналізу охарактеризовані недоліки практики та концептуальних засад даного процесу.

In the article the analysed features of government control of agriculture and food industry of the Tchernibiv area. On the basis of results of analysis the described lacks of practice and conceptual principles of this process.

Ключові слова: державне регулювання, харчопромисловий комплекс, сільське господарство, харчова промисловість.

Key words: government control, foodindustrial complex, agriculture, food industry.

ВСТУП

Харчопромисловий комплекс як сукупність взаємопов'язаних економічних суб'єктів, що забезпечують сільськогосподарське та харчове виробництво, а також опосередковують їх взаємодію, є надзвичайно важливою складовою економіки Чернігівської області. Сільськогосподарські та харчові товаровиробники у 2003—2008 роках виготовляли більше 50% обсягу продукції усіх підприємств виробничої сфери регіону.

Від ефективності функціонування та перспектив розвитку харчопромислового комплексу Чернігівщини значною мірою залежить добробут населення та соціально-економічна рівновага регіону. В розвитку аграрних підприємств та харчової промисловості області останніми роками спостерігаються негативні тенденції: зміщення структури виробництва сільськогосподарської продукції на користь експортної сировини, зниження рівня завантаженості потужностей харчових підприємств і т.і.

Саме тому дослідження державного регулювання як важливого фактора впливу на розвиток харчопромислового комплексу є надзвичайно актуальним.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою даної статті є узагальнення показників державного регулювання харчопромислового комплексу Чернігівської області та оцінка його впливу на розвиток даної сфери. Дослідження засноване на аналізі статистичних даних про функціонування підприємств харчопромислового комплексу.

РЕЗУЛЬТАТИ

Аналізуючи систему державного регулювання сільськогосподарського виробництва, слід орієнтуватися на оцінку ефективності методів фінансової підтримки як основні в даному напрямку.

У Чернігівській області протягом 2005—2009 років діяло 20 загальнодержавних програм фінансової підтримки сільгоспвиробництва. Проте необхідно зазначити, що лише 8 з них фінансувалися протягом всього періоду, 6 були завершені, 3 впроваджені, 3 програми держава встигла і впровадити, і відмінити. Наведені факти свідчать про непослідовність державного регулювання та відповідну його непередбачуваність, особливо в довгостроковому періоді. За постійно діючими

програмами було перерозподілено лише близько 40% усього обсягу програмного фінансування за 2005—2009 роки.

З 2005 по 2009 роки на підтримку сільського господарства в Чернігівській області з державного бюджету було витрачено близько 440 млн грн. за програмами та більше 340 млн грн. на виплату дотацій за поставлену продукцію тваринництва. Загальні обсяги витрат державного бюджету на фінансову підтримку сільського господарства області дуже значні. В порівнянні із сумою видатків обласного бюджету вони становили близько 9% щороку за період 2005—2009 років.

Беззаперечним є той факт, що підтримка сільгоспвиробників є обтяжливою для бюджету, про що свідчать часті затримки з відповідними платежами. За досліджуваний період близько 6% від наданих коштів виплачувалися із суттєвою затримкою, тобто в наступному році, не кажучи вже про затримки протягом року. Така непослідовна організація державної підтримки сільського господарства призводить до несвоєчасності отримання коштів та зниження ефективності будь-якого планування розвитку в сільському господарстві.

Фінансова підтримка тваринницької галузі посідає провідне місце серед інших напрямів — на неї у 2005—2009 роках було спрямовано 62,3% усіх виплат сільському господарству області. Для оцінки її ефективності слід вивчити динаміку основних показників тваринництва у регіоні (табл. 1).

На підтримку м'ясного та молочного скотарства було направлено 96,6% усіх коштів, що спрямовувалися в тваринницьку галузь, причому на молочне виробництво — майже 50%. Показники ж розвитку тваринницької галузі залишають бажати кращого. поголів'я великої рогатої худоби у 2005—2009 роках постійно зменшувалося та до кінця вказаного періоду скоротилося на чверть. Те ж саме стосується кількості корів, які є основою виробництва молока та м'яса. Слід зазначити, що зменшення поголів'я корів відбувається як у сільськогосподарських підприємствах, так і у населення.

Кількість утримуваних у сільському господарстві свиней загалом зберігалася на рівні, близькому до 245 тис. голів з порівняно незначними коливаннями. поголів'я птиці зменшилося на 30% за 5 років.

Результатом негативної загальної динаміки поголів'я худоби є зниження обсягів виробництва

Таблиця 1. Основні показники розвитку та державної підтримки тваринництва у Чернігівській області у 2005 — 2009 роках*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Фінансова підтримка м'ясного скотарства, тис. грн.	41896,8	41324,4	61659,2	72795,4	12946,7
Фінансова підтримка молочного скотарства, тис. грн.	29075,5	33220,1	55511,5	76338,9	49465,2
Поголів'я ВРХ в області, тис. голів, всього в т. ч.:	345,1	325,3	294,8	271,3	257,5
- корови, тис. голів, всього, в т. ч.:	196,6	180,0	170,0	157,1	147,5
- в господарствах населення, тис. голів	124,9	-	107,0	96,6	88,8
Поголів'я свиней, тис. голів	249,0	282,3	246,4	221,9	245,4
Поголів'я птиці, тис. голів	5394,0	4731,9	4160,4	3711,5	3737,9

* Складено за даними Головного управління агропромислового розвитку ЧОДА та Головного управління статистики в Чернігівській області.

тваринницької продукції. Виробництво м'яса в області знизилося за період з 2005 по 2009 роки на 25%, а молока — на 6,6%.

Характерною рисою державної підтримки сільського господарства є зниження обсягів фінансування в кризові періоди. Проте саме у періоди криз зростає необхідність фінансової підтримки, оскільки сільгоспвиробники потребують вирівнювання доходів особливо гостро, а споживачі особливо страждають від зниження платоспроможності. З іншого боку, як уже зазначалося вище, фінансова підтримка сільського господарства є обтяжливою для держави, особливо в періоди криз.

Динаміка показників розвитку тваринництва залишається загалом негативною, тому вважаємо, що державна фінансова підтримка тваринництва є низькоефективною.

Аналізуючи фінансування заходів підтримки рослинництва (див. табл. 2), слід ще раз наголосити на непослідовності державної політики, адже за 2005—2009 роки в галузі реалізовувалися 7 програм, і лише 2 з них постійно, нестабільність проявлялася навіть у обсягах фінансування даних програм. Державні компенсаційні виплати на посів зернових культур коливалися від 44,5 грн. на 1 га до 74 грн. на 1 га. При цьому обсяги посівних площ змінювалися за роками незалежно від зростання чи зменшення державної підтримки.

Держава постійно витрачала кошти на підтримку садівництва, при цьому обсяги виробництва плодово-ягідної продукції коливалися по роках, маючи загальну тенденцію до зростання. Проте, враховуючи стабільне зростання та важливість ролі господарств населення у даній сфері, навряд чи можна вважати позитивні тенденції наслідком впливу держави. Скоріше це, ринкові та природні фактори зумовлюють динаміку продукування фруктів та ягід.

Крім охарактеризованих вище, в області також

Таблиця 2. Основні показники державної фінансової підтримки та динаміки розвитку рослинництва Чернігівської області у 2005—2009 роках*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Компенсаційні виплати на посів зернових культур, тис. грн.	-	42960,4	25892,1	39112,6	-
Посівні площі зернових та зернобобових культур, тис. га.	635,2	579,4	581,5	688,0	650,4
Державна фінансова підтримка садівництва, тис. грн.	542,5	187,7	206,0	1669,7	2032,0
Темпи росту обсягів виробництва плодів та ягід, %	59,7	95,1	144,8	90,5	118,3
Частка господарств населення у виробництві плодів та ягід, %	94,1	94,6	95,1	95,6	96,3
Фінансування розвитку селекційної роботи в рослинництві, тис. грн.	3450,0	6465,8	5706,9	5601,4	3499,2
Урожайність зернових та зернобобових культур, ц з 1 га	25,8	23,3	28,9	32,1	31,9
Посівні площі соняшнику, тис. га	11,6	13,2	8,6	22,9	24,1

* Складено за даними Головного управління агропромислового розвитку ЧОДА та Головного управління статистики в Чернігівській області.

діяли 3 програми, фінансування за якими виділялося лише протягом 1 року. Звісно, така епізодичність не могла справити відповідного позитивного ефекту, проте загальний обсяг державних видатків на них перевищив 10 млн грн., що більше, аніж, наприклад, п'ятирічний обсяг витрат на розвиток садівництва.

У табл. 2 приведені також обсяги площ посіву соняшнику, вирощування якого в Чернігівській області не пов'язане із державним фінансуванням. Більш ніж дворазове зростання посівів соняшнику без фінансової підтримки за 5 років свідчить про наявність інших ефективних факторів впливу на сільське господарство. Зіставивши даний факт із основними тенденціями зовнішньоекономічної діяльності України, можемо стверджувати, що дієвими у розвитку сільського господарства є впливи ринкового характеру. Збільшення попиту на міжнародних ринках, що супроводжується зростанням цін, а не державна підтримка, пояснює динаміку обсягів виробництва не тільки соняшнику, а і зернових культур.

Загалом можемо відмітити низьку ефективність та безгосподарність держави в процесі фінансової підтримки рослинництва. Найбільші суми коштів виділялися за програмами підтримки виробництва зернових, значні обсяги яких направляються на експорт. Тобто і без того обмежені державні кошти направляють деякою мірою на підтримку іноземного споживача. Крім того, слід відмітити відносну слабкість ефекту державної підтримки порівняно із впливом ринкових факторів у сільському господарстві.

Оцінку ефективності загальних методів підтримки сільського господарства слід проводити на основі зіставлення витрат на неї та загальних показників розвитку відповідних підприємств (див. табл. 3).

Незважаючи на постійну підтримку сільськогосподарських підприємств з боку держави, суттєвих позитивних зрушень у основних показниках, що визначають їх діяльність, у 2005—2009 роках не відбулося. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ у сільському господарстві області залишалася відносно стабільною, коливання її не перевищували 3%. За 5 років спостерігалось зростання кількості фермерських господарств у області на 6% (24 суб'єкти), що загалом можна оцінювати позитивно, оскільки це свідчить про поступове зростання підприємницької активності на селі. Позитивним також є більш ніж дворазове зростання

кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, хоча вона на кінець 2009 року залишалася мізерною.

Охарактеризовані вище позитивні тенденції супроводжуються також суттєвими негативними явищами. За 2005—2009 роки відбулося зменшення площі сільськогосподарських угідь на 7%. Значно знизилося забезпеченість аграріїв сільськогосподарською технікою: парк тракторів зменшився на 19%, а кількість зернозбиральних комбайнів скоротилася на 20% за 5 років, незважаючи на виплати компенсацій за придбання техніки. Найбільш сильно проявляються негативні тенденції в сфері забезпечення сільгоспідприємств робочою силою. Кількість найманих робітників за 2005—2009 роки зменшилася на 40%, що в розрахунку на одного суб'єкта ЄДРПОУ становить зниження від 43 до 25 чоловік. Проблема забезпеченості сільгоспвиробництва робочою силою стоїть останніми роками дуже гостро, основними причинами цього є як загальне скорочення чисельності сільського населення, так і низька його економічна активність. З 2005 по 2009 роки загальна чисельність сільського населення скоротилася на 10%. Децю нижчим був показник зменшення кількості економічно активного сільського населення у віці від 15 до 70 років, за 2005—2009 роки він склав 6%. Слід зазначити, що загалом економічна активність сільських жителів була і залишається дуже низькою (близько 50%), що пояснюється урбанізаційними тенденціями. З причини високого рівня міграції молодих людей у міста кількість працездатного населення в сільській місцевості постійно знижується.

Проведений вище аналіз дозволяє зробити висновки про низьку ефективність державної підтримки сільського господарства. На нашу думку, це пов'язано із кількома причинами, що стосу-

Таблиця 3. Основні показники загального рівня розвитку сільського господарства та його підтримки в Чернігівській області в 2005–2009 роках*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Фінансова підтримка господарств, що працюють у складних кліматичних умовах, тис. грн.	3528,3	4740,2	9861,0	11819,0	-
Здешевлення вартості фінансових послуг для сільгоспвиробників, тис. грн.	20902,7	11402,0	19646,0	36265,0	17774,3
Всього суб'єктів ЄДРПОУ в сільському господарстві, в т. ч.:	1145	1151	1172	1182	1158
- фермерські господарства	682	694	698	723	706
- сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	11	15	12	14	23
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	1884,0	1844,2	1825,4	1771,5	1753,2
Компенсація вартості придбання сільськогосподарської техніки, тис. грн.	4194,8	744,3	5440,4	3830,0	158,3
Кількість тракторів у сільськогосподарських підприємствах, шт.	9378	8869	8404	8117	7685
Кількість зернозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах, шт.	2206	2096	1989	1946	1761
Кількість зайнятих у сільському господарстві, осіб	48753	42098	36163	32467	28419

* Складено за даними Головного управління агропромислового розвитку ЧОДА та Головного управління статистики в Чернігівській області.

ються як самих методологічних основ її надання, так і практичних аспектів даного процесу. Основними недоліками процесу надання фінансової підтримки є непослідовність; малий обсяг, часто недостатня продуманість та необґрунтованість. Проте вважаємо, що навіть ліквідація перелічених негараздів не сприятиме значному покращенню, адже існують прорахунки більш суттєві, які криються в самих основах системи державної підтримки. Вони полягають у переважній направленості на поточні цілі, ігноруванні та порушенні ринкового механізму, формуванні неефективних суспільних інститутів, про які вже згадувалося вище.

Важливим аспектом регулювання харчопромислового комплексу є контроль якості та безпечності харчових продуктів. Про неефективність та обтяжливість його для виробників говорять як вітчизняні науковці, так і представники міжнародних організацій. Наприклад, повний процес переробки молока та виробництва харчової продукції з нього, за оцінками спеціалістів ІФС [7], повинен:

- відповідати вимогам до 120 дозволів, погоджень та інших нормативних документів;
- відповідати в середньому до 50 обов'язкових стандартів продукції (ГОСТ та ДСТУ);
- задовольняти вимоги до 51 наказу і обов'язкових до виконання вказівок МОЗ, СЕС та інших органів державного контролю;
- підлягати тестуванню близько 110 передбаченими методами;
- проходити численні перевірки різних органів, які дублюють одна одну.

Охарактеризовані вище особливості провоку-

ють наступні недоліки: високі витрати економічних суб'єктів на відповідність усім вимогам, високі витрати держави на контроль за їх виконанням, низьку ефективність контролю з причини розпорошеності його напрямів та численності методів.

Про неефективність державного контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів свідчать, перш за все, результати проведених перевірок. Якщо по лінії контролю безпечності, тобто під час перевірок санітарної та ветеринарної служб, особливо важливих та численних порушень, як правило, не виявляють, то в плані контролю якості ситуація незадовільна. За результатами діяльності Держстандартметрології в Чернігівській області у 2008 році із 137 перевірок виробників харчових продуктів у 113 випадках виявлено порушення, у 2009 році більше 90% перевірок мали негативні результати [8; 9].

Ефективні системи контролю загалом повинні бути направлені передусім на попередження порушень, а не виявлення їх, тому, в разі високого відсотку порушень вимог до якості, слід або вважати практично всі товари неякісними, або переглядати механізм контролю та вимоги до якості продукції. Погоджуючись з думкою спеціалістів ІФС, вважаємо за необхідне переглянути вимоги до якості продукції в Україні, систематизувати та спростити механізм її контролю.

Характеристика конкретних напрямів державного регулювання харчопромислового комплексу, наведена вище, вказує на ряд недоліків та проблем, проте остаточну оцінку ефективності даного процесу слід проводити з урахуванням ступеня досяг-

Таблиця 4. Основні показники доступності та достатності харчових продуктів для населення Чернігівської області у 2005—2009 роках*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Частка витрат на продовольчі товари у складі грошових витрат домогосподарств, %	55,3	51,5	50,9	48,1	47,8
Темп росту доходів домогосподарств, % до 2004 року	137,2	165,5	215,1	284,1	300,1
Індекси цін на основні продукти харчування, % грудень до грудня 2004 року:					
- м'ясо, включаючи субпродукти I категорії	117,3	91,5	139,9	184,9	213,6
- масло вершкове жирністю до 85 %	110,6	120,4	181,4	212,2	314,1
- борошно пшеничне чи пшенично-житне	85,2	112,4	159,2	156,9	173,8
- вироби хлібобулочні	99,8	120,4	165,3	197,0	223,2
- цукор-пісок, отриманий з цукру-сирцю тростинного чи бурякового	124,0	127,6	119,0	126,7	236,5
Відношення фактичних обсягів споживання до рекомендованої норми МОЗ (у перерахунку на основний продукт):					
- хліб і хлібопродукти	1,24	1,20	1,15	1,20	1,13
- м'ясо і м'ясопродукти	0,47	0,51	0,54	0,60	0,54
- молоко і молокопродукти	0,74	0,72	0,68	0,66	0,66
- яйця	0,88	0,90	0,88	0,88	0,91
- картопля	1,42	1,42	1,39	1,39	1,42
- цукор	1,06	1,17	1,23	1,17	1,08
- олія	0,89	0,95	1,04	1,09	1,15
- плоди, ягоди та виноград	0,30	0,27	0,36	0,37	0,41

* Складено за даними Головного управління статистики в Чернігівській області

нення головних його цілей. Як уже зазначалося, основними цілями державної політики в харчопромисловому комплексі є забезпечення достатності та доступності якісних харчових продуктів для населення та підтримки достатньо високого рівня доходів сільгоспвиробників.

Оцінка достатності та доступності харчових продуктів для населення повинна бути заснована на врахуванні рівня витрат на харчування та його відповідності рекомендаціям Міністерства охорони здоров'я. Відповідні показники наведені в табл. 4.

Частка витрат домогосподарств на продовольчі товари у 2005—2009 роках у складі загальних грошових витрат постійно знижувалася, що загалом є позитивним, проте даний показник залишається занадто високим та свідчить про низький рівень життя в регіоні. В США даний показник становить 11—12%, у Франції — 18—19%, у Швеції — 23%, у Японії за межею бідності вважаються сім'ї, більше 35% витрат яких спрямовується на харчування. [10]

Темпи росту доходів домогосподарств дозволяють робити висновок про загальну позитивну динаміку, проте темпи росту цін були досить високими, що значною мірою нівелює ефект від зростання доходу. Стрибокподібна динаміка цін (на м'ясо у 2008 році, на цукор у 2009 році, тощо) особливо негативно впливає на доступність продуктів для населення.

Зіставлення реальних обсягів споживання основних продуктів харчування із нормативами, ре-

комендованими МОЗ дозволяє зробити висновок щодо недостатньої різноманітності раціону та незбалансованості харчування жителів Чернігівської області. У надмірних обсягах споживалися відносно дешеві хлібопродукти та картопля, продуктів же тваринного походження бракувало. Особливо низький рівень споживання плодів, ягід та винограду, які є важливими джерелами необхідних для нормальної життєдіяльності речовин (перш за все вітамінів). Суттєві зміни у обсягах споживання у 2005—2009 роках відбулися по м'ясних та молочних продуктах. Рівень достатності споживання м'яса значно підвищився, в той час як по молочній продукції — знизився.

Відмічені тенденції свідчать про низький рівень ефективності дій держави із забезпечення достатності й доступності харчових продуктів для населення. Загальне зростання доходів домогосподарств не дає значного позитивного ефекту, оскільки супроводжується суттєвим зростанням цін, і в результаті харчування населення залишається незбалансованим.

З метою оцінки рівня досягнення стабільності та достатньо високих доходів сільгоспвиробників зіставимо динаміку відповідних показників (табл. 5).

Динаміка цін сільськогосподарських виробників, промисловості та споживчих цін загалом співмірна. Переважання індексу тих чи інших цін тимчасові та не призводять до значних розривів у довгостроковому періоді, тому, на нашу думку, слід вважати, що за період 2005—2009 років сут-

тєвих змін паритету цїн сільгоспвиробників та промисловості не відбулося. Не відбулося також особливого зростання реальних доходів ані в промисловості, ані в сільському господарстві.

Виробництво продукції рослинництва у 2005—2009 роках загалом було прибутковим, більше того, обсяги прибутку мали тенденцію до зростання. Тваринництво ж протягом всього періоду було збитковим. Тобто державі за 5 останніх років не вдалося забезпечити ані загального зростання доходів у сільському господарстві, ані забезпечення прибутковості тваринництва.

ВИСНОВКИ

Недоліки державного регулювання харчо-промислового комплексу в зумовлені як загальними причинами, такими як непродуманість, нестабільність державних впливів, так і важливими системними прорахунками у самій державній політиці в даній сфері. Основним з них вважаємо орієнтацію переважно на прямі методи фінансової підтримки без урахування ринкових чинників. У таких умовах більшість дій держави нівелюється механізмами адаптації та самоорганізації, що притаманні ринковій економіці як складній системі. Надання переваги прямим фінансовим методам державного впливу загалом відповідає адміністративно-командному типу економічної системи, оскільки держава в такому випадку сприймається як суб'єкт поза межами економічної системи. В ринкових умовах більш доцільно, на нашу думку, вважати державу повноправним учасником економічної системи на рівні із суб'єктами господарювання. Така зміна акцентів є обов'язковою умовою налагодження партнерських відносин з приватним сектором, взаємного врахування інтересів, концентрації зусиль на спільних проблемах та зменшення рівня опору системи державним впливам.

Зміна підходу до трактування сутності та ролі інститутів держави та державного регулювання в економіці є важливою передумовою застосування синергетичної методології у дослідженні та розробці державної політики. Використання ж синергетичної концепції, в свою чергу, зумовить більшу ефективність прогнозування напрямів розвитку економічної системи.

З метою забезпечення органічної трансформації ролі держави від директивного керування до повноправної участі у системі взаємовідносин суб'єктів господарювання актуалізується дослід-

Таблиця 5. Основні показники динаміки доходів сільського господарства Чернігівської області у 2005—2009 роках*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009
Індекс споживчих цїн, % грудень до грудня 2004 р.	109,9	122,6	141,0	173,6	195,7
Індекс цїн виробників промислової продукції, % грудень до грудня 2004 р.	100,2	120,2	137,6	166,2	212,0
Індекс цїн реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами, % грудень до грудня 2004 р.	100,5	111,3	164,0	185,1	183,3
Фінансовий результат від реалізації продукції, млн. грн.					
- по рослинництву	19,2	38,2	255,1	167,4	253,7
- по тваринництву	-2,1	-60,7	-64,0	-34,6	-51,8

* Складено за даними Головного управління статистики в Чернігівській області.

ження прогресивних форм їх взаємодії та зміщення уваги і повноважень від центральних органів до місцевого рівня.

Література:

1. Промисловість Чернігівщини у 1995—2007 роках: Статистичний збірник / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Чернігів, 2008.
  2. Промисловість Чернігівщини у 1995—2009 роках: Статистичний збірник / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Чернігів, 2010.
  3. Споживання основних продуктів харчування населенням Чернігівщини: Статистичний збірник / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Чернігів, 2009.
  4. Чернігівщина — 2005: Статистичний щорічник / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Чернігів, 2006.
  5. Чернігівщина — 2009: Статистичний щорічник / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Чернігів, 2010.
  6. Статистична інформація [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Чернігівській області. — Режим доступу до ресурсу: <http://chernigivstat.gov.ua/statdani/>
  7. Система державного регулювання безпечності харчових продуктів в Україні: на шляху вдосконалення: Аналітичний звіт: Робочий документ конференції IFC "Реформа системи харчової безпеки: міжнародний досвід та рекомендації для України". — Київ, 2009 року.
  8. Заборонено реалізацію 11 партій алкогольних напоїв // Чернігівські відомості [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://vid.cn.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1229&etamid=65
  9. Офіційний сайт ДП "Чернігівстандартметрологія" [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: www.cherncsm.com.ua.
  10. Бойчук О.І. Продовольча безпека: монографія. — Житомир: Полісся, 2004 — 348 с.
- Стаття надійшла до редакції 05.10.2009 р.